Antun
ŠUNDALIĆ

NA PUTU OTKRIVANJA EKONOMSKE KULTURE KAPITALIZMA

Uvod

Socijalistička alternativa više ne postoji. Njezine ostatke u nekoliko načetih režima nitko više ne shvaća kao »ipak-alternativu« kapitalizmu. Kapitalizam, pak, za sadašnje naraštaje, može biti interpretiran kao rezultat ukupnog napora čovječanstva kroz cjelokupnu povijest u traženju života primjerenog ljudskim potrebama. Socijalizam, kao alternativa na tom putu povijesti, nije dao dovoljno doprinosa u ovom naporu da bi opravdao svoje daljnje egzistiranje. To su potvrdili svojim raspadom socijalistički režimi zemalja Srednje i Istočne Europe. Za zemlje ovoga područja najednom se otvorila mogućnost da ono što se *znalo* o kapitalizmu postane nešto *stvarno, nešto što se zbiva i u njih*. Taj prijelaz od »kapitalizma kao želje« u »kapitalizam kao stvarnost« nije, međutim, u svojem nastupanju oduševio većinski dio populacije bivših socijalističkih zemalja. Shvatilo se da »ulaženje« u kapitalizam nije niti bezbolno, a niti brzo. Period tranzicije, postalo je jasno, nije moguće vremenski ograničiti, a niti propisati do koje granice - glede posljedica - može ići. Postali su jednako bolni lomovi kako u ekonomskoj i socijalnoj sferi tako i u sferi svijesti. Nestalo je zajamčene sigurnosti radnog mjesta i plaće, ostvarenja zacrtanog plana proizvodnje, rješavanja nagomilanih teškoća u poduzeću »odozgo«, ... nestalo je kolektivne odgovornosti. *Socijalistički egalitarizam* postupno je na tek uspostavljenom tržištu trebao biti zamijenjen *tržišnim liberalizmom*. Na makrorazini (država) to je poželjno i nužno. Na drugoj, pak, strani, mikrorazini (poduzeće i pojedinac), to postaje vrlo zahtjevno i rizično. Učinci prvih koraka kapitalizma, a oni su praćeni socijalnom nesigurnošću i ugroženošću osobnog standarda, dobivaju loše ocjene, čak i takve koje govore o želji za povratkom socijalističke sigurnosti u jednakosti. Sloboda, tako, posebice izražena kao sloboda tržišnih odnosa, postaje opterećujućom za društva koja su pola stoljeća razvijala samo ideju slobode, no ne i odgovornosti koju realitet slobode sa sobom donosi.

Upravo taj diskurs između naslijeđene ideologije i novog realiteta temeljna je aporija početnih koraka u zaživljavanju kapitalizma.

Transformiranje mentaliteta: iz destrukcije starog u konstrukciju novog

Svaki je površni poznavatelj razlika načina privređivanja u socijalističkom i kapitalističkom gospodarstvu mogao predvidjeti da će prijelaz iz centralizirane privrede na tržišnu biti doista težak za većinsku populaciju bivših socijalističkih zemalja. No upravo je ta populacija raspadanje socijalizma dočekala s oduševljenjem.

Početni impuls, pojačavan s političkih govornica krilaticom »gradit ćemo slobodno društvo«, pojačavao je zahtjeve za rušenjem i razaranjem svega što je bilo socijalističko. Taj iskazani *mentalitet destrukcije* prema svim institucijama socijalizma godinama se taložio u svijesti građana zbog posvemašnje neslobode: u gospodarskoj sferi, u političkom odlučivanju, u kulturno-umjetničkom izrazu, u religijskom opredjeljenju. Kulminaciju neslobode osjetile su višenacionalne socijalističke države u kojima se osim navedenih nesloboda osjetila i nesloboda nacionalnog bića. Nacionalni se identitet zatomljivao apstraktnom nadnacionalnošću i klasnom sviješću. Primjer socijalističke Jugoslavije to je najbolje pokazivao.

Ideološke konstrukcije socijalizma potpuno su izgubile uvjerljivost pred zahtjevima nacionalnih osjećaja i potreba koji konačno dobivaju realne šanse za ozbiljenje u nacionalnim državama. Hrvatska je tako na prvim višestranačkim izborima 1990. potvrdila kraj jugoslavenske zajednice. Dogodila se »revolucija simbola«, kako kaže V. Pusić[1], u kojoj se primarno destruira sve jugoslavensko i socijalističko, a konačno sve hrvatsko prestaje biti sumnjivo i opasno.

Taj se prvi korak tranzicije zbio, dakle, u naglašavanju vrijednosti svega nacionalnog, posebice nacionalne države. U svijesti građana oblikovala se ideja *slobode od* socijalizma i jugoslavenstva, a zadatak je bio kreirati svijest i potrebu *slobode za* novo društvo.[2] Obrisi novog društva samo su se *teorijski nazirali* - bilo kroz koncepte stručnjaka (uglavnom političara!) o poželjnom i primjerenom smjeru razvoja novog društva bilo kroz uzore bogatih društava Zapada.

Teškoće početne demokratizacije društva

Početno realiziranje bilo kojeg koncepta demokratskog razvoja bilo je znatno otežano, gotovo onemogućeno, ratom od ljeta 1991. godine. Tranzicija je u Hrvatskoj time dobila svoju posebnost u odnosu na, primjerice, tranziciju Češke i Slovačke, koje, kao i Hrvatska, izlaze iz višenacionalne države.

Rat je u Hrvatskoj dao tranziciji posebnu težinu. Prvi je zadatak postao obrana tek stvorene države. Paralelno s njim pokušavala se oblikovati nova gospodarska struktura, ustrojiti pravna država i, dakako, uspostaviti mreža demokratskih institucija. Dok bi u mirnodopskim uvjetima ovi zadaci dobili središnje mjesto u razvitku društva, a time i znatne šanse da od zamisli do realizacije ne prođe mnogo vremena, u ratnim uvjetima središnji je zadatak, koji angažira sve segmente društva (od institucija vlasti preko gospodarskih subjekata do samih građana), obrana države.[3] Sve ostalo, premda bitno, sekundarnog je značenja, te ako se rješava, ide usporeno ili je, pak, odgođeno za bolja vremena. Tako *demokratizacija društvenog života*, zbog prioriteta koje je rat postavio, biva u samom začetku *zakinuta, i to višestruko*:

1 - s jedne strane, višestranačje i sloboda opredjeljivanja tek su doživjeli »prvi nastup«, a kojega se rezultati nisu uspjeli potvrditi u mirnodopskim uvjetima za kakve su predviđeni;

2 - s druge strane, autoritarni oblik vlasti, kakav rat nameće, ne potvrđuje značenje tek ustrojenih demokratskih institucija i demokratske procedure;

3 - također je uočljiva činjenica da je ratom ugroženo pravo na nacionalnu slobodu proizvelo snažan nacionalni osjećaj i potrebu da se on iskazuje kroz naglašavanje veličine nacionalne prošlosti, koja je bogata osobama i događajima značajnim u borbi za nacionalnu samobitnost. Posebno mjesto u tome dobiva religija. Rimokatolička vjera - svojom tisućgodišnjom prisutnošću među Hrvatima, brojnošću populacije koju okuplja te ulogom svojih istaknutih pojedinaca i redova u stvaranju i održavanju hrvatskog nacionalnog identiteta kroz povijest - tako u novim političkim prilikama postaje nezaobilazan činitelj nacionalne homogenizacije.[4]

Ovakvo stanje, izazvano i potencirano ratom, nije ostavljalo značajan prostor zaživljavanju duha demokracije. Rat nije dao mogućnost izbora nego je nametnuo sadašnjost kao *birokratsko-autoritarnu,* a za sutrašnjicu je ostavljena mogućnost *liberalno-demokratske ili socijalno-demokratske* koncepcije. Time smo i dalje okrenuti »povijesnom svijetu« koji u budućnosti nema perspektive.[5] No ono što je davalo svjetlo sutrašnjici u Hrvatskoj i što je zasjenjivalo sve aktualne stranputice, bilo je naziranje kraja rata i odlučno odbacivanje svake nove socijalističko-jugoslavenske koncepcije.

Stoga nije pogrešno reći da je tranzicija u Hrvatskoj obilježena raskidima i zaokretima na četiri razine: *političkoj* (prema višestranačju i demokratskim institucijama vlasti), *gospodarskoj* (orijentacija na slobodno tržište, za sada u manjem dijelu gospodarstva[6]), *nacionalno-povijesnoj* (nova interpretacija nacionalne povijesti), *pro-europskoj* (uključenje u europske

integracije uz naglašavanje srednjoeuropskog identiteta Hrvatske).

Ukupan zbroj pomaka na svim ovim razinama ujedno je pokazatelj sve kompleksnosti tranzicijskog razdoblja u Hrvatskoj. Bez namjere ocjenjivanja (ne-) uspješnosti ovoga razdoblja, koje, dakako, još nije završeno, ovdje bismo ukazali na neke tragove tranzicije (dotičući sve spomenute razine) kroz početnu *demokratizaciju društva* te *promjenu vlasničke strukture* (od države vođen proces privatizacije). Time ćemo nužno progovoriti i o tragovima promjena u životnom standardu, socijalnoj sigurnosti, bogaćenju i raslojavanju društva i slično.

Novi vlasnici

Već je J. J. Rousseau naglasio da je vlasništvo glavni izvor društvenih nejednakosti. Razvoj kapitalizma njegova vremena to vrlo vidljivo pokazuje. No nije problem u vlasništvu, već u njegovoj uporabi. Tako papa Lav XIII. (1891.) svoju kritiku liberalnog kapitalizma ne upućuje na pravo vlasništva već na njegovu upotrebu. U »Rerum novarum« Papa naglašava »da je privatno vlasništvo u najboljem skladu s ljudskom naravi te *miroljubivim i mirnim društvenim suživljenjem*« (istaknuo A. Š.).[7] Dakle, vlasništvo tek krivom upotrebom remeti red naravnog zakona te mirni društveni suživot pretvara u, hobbesovski kazano, stanje rata svih protiv sviju. Dok je ovakvo stanje razvijeni dio kapitalističkog svijeta ostavio iza sebe, zemlje u tranziciji i danas pokazuju da je početno stvaranje privatno-vlasničkih odnosa (najčešće nazivano »privatizacija«) i te kako bolno za cijelo društvo.

U Hrvatskoj se često čuju osporavajući komentari aktualnih gospodarskih procesa: bogaćenje bez rada, trgovina bez morala. Velike se tenzije javljaju ne zbog procesa privatizacije, već zbog načina na koji se ostvaruje i rezultata koji se pokazuju. Prodaja poduzeća ispod stvarne vrijednosti dobro informiranim pojedincima ili grupama koji »nalaze« sredstva kroz velike kredite uz hipoteku na imovinu (precijenjenu), jedan je od načina koji nije prihvatljiv za sve koji su ostali »off«. Prateće su posljedice ovoga procesa smanjenje broja radnih mjesta, socijalna nesigurnost, brzo raslojavanje do jučer podjednako stojećih u imovini, obrazovanju, ugledu i povlasticama. Uski sloj bogatih i moćnih *novih vlasnika* teško je prikazati menadžerima koji vode zemlju naprijed, koji jamče perspektivu općeg blagostanja. To je posebice teško prihvatiti u uvjetima rata i poraća kada bi trebala odzvanjati Kennedyjeva izreka: »Ne pitajte što vaša zemlja može učiniti za vas, pitajte što vi možete učiniti za svoju zemlju?«[8] No, tko je čuje i koji joj se smisao pridaje? Vrijedi li ona samo na bojištu ili na svim poljima, pa i u gospodarstvu? Je li svijest

novih vlasnika na razini ove potrebe? Ovakvo prilaženje dijelu tijeka privatizacije nije nekakvo osuđivanje kroz naočale socijalističkog egalitarizma, nego je razmišljanje u kojem smjeru ide društveni razvoj, kakav se to kapitalizam udomaćuje te koliko je sama država kreator ovih procesa?[9]

Sjetimo se Weberove ocjene »tradicionalnog ili političkog kapitalizma« kao trgovačkog, špekulantskog i pljačkaškog, kojemu on ne vidi budućnost. S druge je, pak, strane »moderni kapitalizam« onaj pred kojim se otvara budućnost, prije svega zbog racionalnog pristupa stjecanju dobiti.[10]

U vremenu u kojem se kapitalistički svijet nalazi pred dilemom kakav je kapitalizam prosperitetniji - onaj orijentiran individualistički ili društveno (L. Thurow daje prednost drugoj orijentaciji)[11], zemlje u tranziciji moraju svladati prvu zapreku da bismo uopće govorili o kretanju u kapitalizam. Ta je zapreka, kako je P. Berger određuje, *dosezanje kulture individualne autonomije.*[12] Značajna teškoća u eliminiranju te zapreke jest polustoljetno navikavanje na štetnost individualizma i poželjnost kolektivne odluke i odgovornosti. M. Valković upozorava da je kod stanovništva bivših socijalističkih zemalja ostala »neka težnja za socijalnom pravdom, participacijom i 'ekonomskom demokracijom'«. Također je uočljivo veće vrednovanje jednakosti nego slobode. Slučaj Hrvatske još uvijek na prvo mjesto stavlja pitanje »narodne i političke ugroženosti« te »želju za pomirenjem ljudi iz prošlih političkih struja i sustava«,[13] i time također odlaže zaživljavanje kulture individualne autonomije. Čak niti u svijetu poduzetništva individualna se autonomija nije udomaćila. Često se skriva iza državne kontrole. Niti novopečeni vlasnici, koji kao poduzetnici mogu opstati samo na slobodnom tržištu, nisu skloni poduzetničkom riziku više nego jamstvima države.

Još uvijek daleko doseže državno odlučivanje, pa je teško govoriti o početnom uspjehu tržišne orijentacije u gospodarstvu. Možemo se zapitati u kojem će smjeru krenuti, i hoće li tako nastaviti, transformacija gospodarstva vođena i usmjeravana od same države. Za sada možemo reći, po analogiji istraživanja procesa privatizacije u Mađarskoj, da se krenulo od koncepta *»plansko-ideološke političke ekonomije»*, gdje su državno vlasništvo i kontrola jedno te isto. Alociranje resursa i investicije određeni su planski, ne tržišno. Dogma, prije nego analiza i pragmatizam, dominira u politici izbora i primjene. Hoće li taj početak biti usmjeravan ka konceptima »tržišno-racionalne političke ekonomije«, »plansko-racionalne« ili »tržišno-ideološke«, ovisi o brojnim faktorima.[14]

Iz sheme 1 vidimo u kojem smjeru kreću ekonomije Poljske, Rusije, Kine i Mađarske kojima je polazište »plansko-ideološka politička ekonomija«.

Market ideological				Plan ideological
		←Poland		↙China
US UK				↙Russia
↓				↙Hungary
		↑France		
		Hong Kong		
	Germany		Singapore Taiwan	Japan
Netherlands	Malaysia	→		S.Korea
Market rational				Plan rational

→Possible trajectory through to 1995.

SHEMA 1

Prema: J. Henderson (1993.), Against the economic orthodoxy: on the making of the East Asian miracle, *Economy and Society*, Vol. 22, No. 2, p. 200-17.

Kod davanja određene ocjene stanja ili prognoze daljnjih koraka i učinaka procesa privatizacije u Hrvatskoj, teško je biti dorečen. Tomu je razlog što je državna uloga u cijelom procesu restrukturiranja znatno iznad uloge tržišta. Slično je i u ostalim post-socijalističkim zemljama Istočne i Srednje Europe. Ch. von Hirschhausen na primjerima ovih zemalja pokazuje opravdanim zahtjeve ekonomske reforme da se prijeđe s planske državne privrede na tržišnu privredu. Prvi je korak bio prijenos vlasništva s društvenog na privatni sektor. Pitanje je bilo kojim putem ući u privatizaciju: 'masovnom privatizacijom' kroz slobodnu podjelu vaučera (Češka, Litva, Rumunjska, Rusija) ili posredovanjem Ministarstva privatizacije pri prelasku kombinata u privatne ruke (Istočna Njemačka, Poljska, Mađarska, Bugarska, Estonija i Latvija). U ovom krupnom zahvatu transformiranja socijalističkih kombinata u kapitalistička poduzeća ključnu je ulogu preuzela država, uključujući menadžere i poduzetnike (direktore) bivših kombinata te potencijalne ulagače. Rezultate cijelog procesa, upozorava Hirschhausen, teško je predvidjeti, jer sve ovisi o sposobnosti države u kreiranju adekvatnih institucija koje vode taj složeni proces.[15]

Hrvatski primjer

Imajući na umu neučinkovitost ideologije na duge staze (ne samo marksističke) u sferi ekonomije (jer kratkoročno ideologija može dati značajan poticaj rastu produktivnosti uz svjesno odgađanje nagrade), možemo ustvrditi da bi dugotrajno traženje inspiracije u ideološkoj koncepciji razvoja (bilo planskoj, bilo tržišnoj - vidi shemu 1) pri »instaliranju« kapitalizma bilo suprotno samom duhu kapitalizma. Duh je kapitalizma upravo *racionalnost*. No, da bi kao takav zaživio u nekoj sredini, osnovna mu je pretpostavka zaživljenost individualne autonomije. Dakako, individualna je autonomi-

ja ovdje mišljena konkretno. Ona je tamo gdje su privatno vlasništvo i briga oko njega (kako pri stjecanju tako i pri trošenju) izvor ekonomske samostalnosti, a onda i slobode kao življene a ne mišljene.[16]

Pođemo li od ovakve premise u razumijevanju aktualnih tranzicijskih procesa u Hrvatskoj, shvatit ćemo da je kapitalizam ovdje iniciran 'odozgo' (politički), a ne 'odozdo' (tržišno).[17] To je bio jedini mogući put budući da je zatečeno stanje u vlasničkim odnosima pokazivalo kako privatno vlasništvo (toliko usitnjeno) nije moglo dati inicijativu tržišnog tipa bez državne intervencije u njegovu okrupnjavanju. Ova je intervencija nazvana 'pretvorbom', a cilj joj je bio učiniti zatečeno društveno vlasništvo iz socijalizma kapitalistički upotrebljivim. No, sama po sebi ova transformacija vlasništva nije bila nikakvo jamstvo zaživljavanja kapitalizma ili, bolje rečeno, kulture kapitalizma. Sada se priča »prebacuje« s vlasništva na vlasnike: ne samo da je bitno *kakvo je vlasništvo*, još je bitnije *tko su vlasnici*. Također, jednako je važno i pitanje po kojem su *kriteriju* oni to postali?

Za smjer naše rasprave o privatizaciji i novim vlasnicima vrlo su upotrebljive polazne pretpostavke D. Čengića: »a) da je privatizacija u istočnoeuropskim zemljama ponajprije 'politički' projekt, s višeznačnim implikacijama za gospodarstvo u cjelini, industrijske strukture, poduzeća kao dio nastajuće tržišne strukture, te za pojedince, koji se latentno uspostavljaju opet kao građani, vlasnici, poduzetnici... ; b) da će u nas u 'datim pravilima igre' direktori, gdje god je to moguće, htjeti postati su/vlasnicima svojih dotadašnjih poduzeća, najčešće s cijelim rukovodećim timom.«[18] Dakle, ako je privatizacija primarno politički projekt te ako država diktira pravila igre, nije pretjerano reći da je upravo država odgovorna za cijeli tijek ovoga procesa. Stoga je određenim mjerama država sebi postavila odgovorne pojedince i skupine koji će joj uzvratiti pravom mjerom, tj. vodit će tijek 'pretvorbe' smjerom i tempom koji je država zacrtala. Priliku koju im je država pružila - posebice je ovdje mišljeno na menadžerske kredite - lojalni novi vlasnici namjeravaju do kraja iskoristiti.

Ovako otpočet i usmjeravan proces transformacije vlasništva i vlasničkih odnosa stvara posebnu situaciju *dvostruke ovisnosti*. S jedne strane, novi vlasnici, proizvedeni od države, ovisni su o svome stvoritelju te se više moraju okretati političkim negoli tržišnim zahtjevima. S druge pak strane država je ovisna o potezima novih vlasnika, koji trebaju afirmirati, ali mogu i kompromitirati, njezinu koncepciju ulaženja u kapitalizam.

Pokazuje se, ipak, da su u ovom odnosu dvostruke ovisnosti povoljniji položaj dobili novi vlasnici. Oni su jednos-

tavnije shvatili upotrebljivost vlasništva koje su posredovanjem države dobili. Za njih je vlasništvo osobna korist i promidžba, osobni ugled i utjecaj u životnoj sredini. Država je, pak, njihov *osobni cilj* zacrtala kao *sredstvo* kojim bi se počeo ostvarivati *opći cilj* - bogato društvo. No prihvaćaju li ovaj opći cilj novi vlasnici, potencijalni poduzetnici?

Njihovo bi polazište morala biti istina Adama Smitha da je rad izvor bogatstva. Tada bi se sami svrstali u red potencijalnih poduzetnika, a tržište bi potvrdilo koji su to i stvarno. Tu bi na djelu vrijedila teza da »bogatiji pojedinci znače i bogato društvo«, a time i prethodna istina da je rad izvor bogatstva. Dugoročno bi to značilo zaživljavanje kapitalizma, a čega je empirijska potvrda u tzv. Kuznetsovu efektu glede postupnog smanjivanja početno vrlo velike nejednakosti u bogatstvu. No u uvjetima gdje su raspodjela i trgovina (posebice ona 'dobivam da bih prodao!') glavni izvori bogaćenja, prethodna se teza mijenja u svom drugom dijelu te glasi: »bogatiji pojedinci znače siromašnije društvo«. Ovo se u Hrvatskoj potvrđuje kroz nestajanje srednjeg sloja.[19] Za ovakve procese, dakako, najodgovornija je država po čijem se modelu i pod čijim patronatom »instalira« kapitalizam u Hrvatskoj. No, preuzimajući odgovornost za cijeli tijek procesa privatizacije, država je već tim korakom usporila, nikako ubrzala (premda je to njezina želja), ulazak kapitalizma u Hrvatsku. To je stoga što nije poticajno djelovala na okolnosti iz kojih bi se razvila potreba za *individualnom autonomijom*, a koja je *conditio sine qua non* razvitka poduzetničkog mentaliteta. Riječ je o okolnostima koje se ne stvaraju preko noći, a koje u Hrvatskoj već imaju svoj domicil, samo ih treba ponovno oživjeti, ponovno im dati vrijednost. Dakako, riječ je o *građanskoj kulturi.*[20] Ona je potiskivana kroz polustoljetnu dominaciju vrijednosti kolektivističke svijesti, posebice u odgovornosti. Promocija je građanske kulture moguća kroz promociju vrijednosti individualne autonomije. Nju zorno prikazuje P. L. Berger u osobama koje se oslobađaju jakih veza zajednice, kojima upravlja pounutrena svijest te im daje snage da se suprotstave ne samo onima izvan grupe nego i vlastitoj grupi. »... Takve osobe mogu biti 'poduzetne', upuštati se u traženje novih mogućnosti i iskušavati nove pravce djelovanja, a da ih ne sputavaju kolektivne tradicije, običaji i tabui. (...) Takve osobe stiču snažan osjećaj osobne odgovornosti..., a *ipse facto* bit će osobe na koje se drugi (primjerice poslovni partneri) mogu osloniti; to su 'ljudi od riječi'.«[21]

Možda bi 'heretički' odnos proizvedenih novih vlasnika prema 'državi-majci' bio prvi ozbiljniji poticaj prema individualnoj autonomiji, a time i začetak poduzetničkog mentaliteta. Dakako, pod uvjetom da takva hereza ne ide u smjeru,

weberovski kazano, tradicionalnog (špekulantskog i pljačkaškog) kapitalizma, već u smjeru ponašanja prema izazovima i pravilima tržišta.

Zaključak

Nazire li se, i kakav, skorašnji ishod cjelokupnog procesa privatizacije (pretvorbe), pitanje je koje traži apodiktičan odgovor, uz naglašavanje bitnih okolnosti »za« i »protiv«, a takav uglavnom ne čujemo od političara. Ključna, pak, okolnost, koja treba biti glavni argument potvrdnom ili niječnom apodiktičnom odgovoru, jest adekvatno *zaživljavanje poduzetničkog mentaliteta.* Ima li, pak, novouspostavljena poduzetnička elita u Hrvatskoj doista i poduzetnički duh, ili bi za nju bile primjenjive riječi kojima F. M. Dostojevski ocrtava stanje u carskoj Rusiji: »... poduzetnost se teško stiče i ne pada s neba. A u nas je prošlo već gotovo dvjesta godina kako smo se od svakog posla odučili ... Ideje, doduše, kolaju ... postoji i želja za dobrim, iako je djetinjasta; ima čak i poštenja, bez obzira što se tu odasvud sabrala silesija lupeža, ali poslovne poduzetnosti ipak nema! Poduzetnost u čizmama hoda.«[22]

U siromaštvu teško niče, a još teže obitava, poduzetnički mentalitet. Ako je, pak, nekima bogatstvo 'palo s neba', to opet nije jamstvo rađanja, a još manje življenja, poduzetničkog duha među njima. Ova je dvostruka teškoća (siromaštvo, nezaživljenost poduzetničkog duha) zabrinjavajuće prisutna u hrvatskom društvu. Ona se potvrđuje u širenju siromašnog sloja, čak približavanja značajnog dijela bijedi, na račun nestajanja srednjeg sloja. Malobrojna, pak, od države instalirana poduzetnička elita ne zrači obećavajuće glede skorog zaustavljanja ovakvog procesa pauperizacije. Stoga je nužno očekivati novi set mjera 'odozgo' (država) radi zaustavljanja daljnjeg ugrožavanja standarda većinske populacije, a time i održavanja stabilnosti vlasti. U tom je smjeru išao i zakon o kuponskoj privatizaciji koji bi trebao ukazati i na *komponentu socijalne pravde* ukupnog procesa privatizacije.[23] Time se također potvrđuje teza da je proces privatizacije, koji se do sada najvizualnije prezentirao u pojavi novih vlasnika, znatno više motiviran politički, a ne ekonomski.[24]

Do zaživljavanja tržišne ekonomije ne može doći sve dok politička elita kreira ekonomiju i dok na taj način proizvodi kvaziekonomsku elitu. Tako rođeni kapitalizam je ekonomsko nedonošće koje traži stalni politički patronat, a ovaj je ujedno visoka brana njegovu 'odrastanju' i uključivanju u tržišne odnose.

Promjene su, dakle, nužne. Kao prvo, treba nam u ušima odzvanjati Bergerovo naglašavanje važnosti *ekonomske kulture kapitalizma*, a koja počiva na *individualnoj autonomiji.* Naša je, pak, stvarnost siromašna prvim kao i drugim. Siromašna je čak i sviješću da bez obiju nema života kapitalizmu.

Pokazalo se da je politička elita nesposobna biti nositeljem ekonomske kulture kapitalizma. Može li to postati poduzetnička oligarhija koju će ona imenovati? Moguć je potvrdan odgovor, ali uz određeni uvjet. Taj je uvjet u već spomenutom 'heretičkom' odnosu poduzetničke elite prema političkoj eliti. Oslobađanje od plansko-ideološkog tutorstva, jedino kakvo država može ponuditi, prvi je korak u ekonomsku autonomiju, a on vodi u svijet tržišnih zakonitosti. Na tom je putu tek moguće rađanje i razvijanje poduzetničkog mentaliteta.

Na tragu Druckerove vizije postposlovnog društva, koje počiva na informaciji, upravljanju i umnom radniku[25], kažimo da poduzetnik novog vremena ne može opstati bez tri bitna svojstva: znanje organiziranja i upravljanja, sluh za potrebe tržišta te sklonost riziku radi dobiti (dugoročno gledano, ne pod svaku cijenu).[26] Sva su ova svojstva najvećim dijelom proizvod kvalitetnog obrazovanja i upućenosti o svijetu slobodnog tržišta. Ne mogu se, dakle, steći nikakvom podobnošću niti zaslugama koje dolaze izvan svijeta biznisa.

Također treba spomenuti još jednu bitnu komponentu suvremene ekonomske kulture kapitalizma - etičku i ekološku dimenziju u ekonomiji. Ta bi komponenta posebice trebala imati istaknuto mjesto u političkim sustavima koji su *demokršćanski orijentirani*. U njima bi na prvo mjesto trebala doći briga za dostojanstvo ljudske osobe, a kroz tu brigu se daje i prosudba o prihvatljivosti određenog kapitalizma, profita i ekonomije uopće.[27] Jer, zagovaranje čistog pragmatizma ne jamči »na duge staze« niti sigurnost niti sreću. Već 1946. J. Benda upozorava: »Tako smo dobili čovječanstvo koje nema nikakvo moralno uporište, koje živi samo na razini strasti i u proturječju što ga strasti uzrokuju; ne bi to bilo ništa novo da se nije počelo, zahvaljujući našim novim intelektualcima, time svjesno ponositi.«[28]

Kažimo na kraju da se u Hrvatskoj, kao i u ostalim tranzicijskim zemljama, događa »zakašnjela modernizacija« (Cifrić). Usporedno s njom u tijeku je i demokratizacija društva. No oba su procesa (modernizacija i demokratizacija) u »debeloj sjeni« procesa privatizacije. Ovaj potonji izbacuje na površinu upitnost morala u 'javnoj sferi' koju obilježavaju »neodmjerenost, sloboda zgrtanja bogatstva, netolerantnost, kriminal ...«[29]. Kako je 'javna sfera' pod nadzorom države (vlade), nameće se zaključak da procesi privatizacije i modernizacije, s kojima treba zaživjeti tržište i materijalno blagostanje za većinu, još nisu iznjedrili ono čime se Zapad voli kititi - demokraciju. Stoga zaključimo ovu raspravu Bergerovom tezom: *»demokracija služi kao institucionalno ograničenje moći vlade.«*[30] Koliko hrvatska stvarnost osjeća život demokracije?

BILJEŠKE

[1] Autorica ističe: »Glavni, najupečatljiviji i karakterizirajući potez nove vlasti u Hrvatskoj bila je *revolucija simbola*. Iako se kritika komunističke vladavine u predizbornoj kampanji koncentrirala protiv društvenog vlasništva nasuprot modelima privatizacije, protiv političkog monopola nasuprot parlamentarnoj demokraciji i slobodnoj opoziciji, ono što se zaista promijenilo nakon izbora bilo je ime, grb, zastava i državni praznici.« [V. Pusić (1992:35-6), *Vladaoci i upravljači*, Zagreb, Novi liber.]

[2] J. Županov to sažimlje u poruku: »Ukratko, prvo pravilo mudrosti za zemlje u tranziciji glasilo bi: *treba ponovno otkriti ljudsko društvo*.« [J. Županov (1995:87), *Poslije potopa*, Zagreb, Nakladni zavod Globus.]

[3] »Rat je situacija u kojoj dolazi do strukturalne fuzije funkcija (odnosno objedinjavanja različitih funkcija u jednoj instituciji). (...) Vrijednosni pluralizam u ratnim se okolnostima preobražava u jednostavan, reducirani sustav nediskutabilnih vrijednosti čije je prihvaćanje samorazumljivo, neupitno i praktički opće. Te se vrijednosti ponajprije odnose na državna i obrambena pitanja (stvaranje nacionalne države, neovisnost, međunarodno priznanje, suverenitet), dok se socijalni, gospodarski, kulturni i drugi problemi funkcionalno odmjeravaju s obzirom na te prioritete.« [N. Fanuko (1992:58), Dediferencijacija i rat, u: Čaldarević, Mesić, Štulhofer (1992.), *Sociologija i rat*, Zagreb, str. 51-62.]

[4] U nas je napisana opsežna literatura iz toga područja; navedimo samo dio: Buturac, J. (1970), *Katolička crkva u Slavoniji za turskog vladanja*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost; Turčinović, J. (1973), *Katolička crkva u južnoslavenskim zemljama*, Zagreb, KS; Šagi-Bunić, T. (1981), *Vrijeme suodgovornosti* I-II, Zagreb, KS; Šagi-Bunić, T. (1983), *Katolička crkva i hrvatski narod*, Zagreb, KS; Šanjek, F. (1991), *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, Zagreb, KS; Baloban, J. (1992), *Pastoralni izazovi crkve u Hrvata*, Zagreb, KS; Šagi Bono, Z. (1993), *Izazovi otvorenih vrata*, Zagreb, KS.

[5] Poslužimo se ovdje predviđanjem budućnosti F. Fukuyame. On razlikuje »posthistorijski svijet« u kojemu je ekonomija glavna os interakcije među državama, i »povijesni svijet« koji je raskoljen nizom religijskih, nacionalnih i ideoloških sukoba. [F. Fukuyama (1994:498-9), *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.]

[6] Iz analize 400 najvećih poduzeća u Hrvatskoj A. Pulić pokazuje da »tek 53 poduzeća stvaraju ekonomsku vrijednost, dok preostalih 347, jednostavno, razara ekonomsku supstanciju.« Pulić također pokazuje da u 1995. poduzeća u privatnom vlasništvu raspolažu s 11 % kapitala, a od ukupne dobiti ostvaruju čak 54,9 % vrijednosti. Ovu razliku u uspješnosti privatnih i državnih poduzeća Pulić objašnjava presudnim utjecajem intelektualnog kapitala. (»Kapital (ne)stvara profit«, u: *Privredni vjesnik*, 17.02.1997.)

[7] Lav XIII.: »Rerum novarum« (čl.8), u: *Sto godina katoličkog socijalnog nauka* (1991.), Zagreb, Kršćanska sadašnjost.

[8] U uvjetima drukčijim no što su u Hrvatskoj, M. Friedman ne prihvaća Kennedyjevu rečenicu kao potvrdu slobodne volje građana. On ističe: »Slobodan čovjek neće pitati ni što njegova zemlja može učiniti za njega, ni što on za nju. On će radje pitati što ja i moji sugrađani možemo uraditi kroz vlast za ispunjenje individualnih odgovornosti, za postignuće pojedinačnih ciljeva i svrha, a iznad svega zaštitu naše slobode? To će pitanje popratiti dodatnim: kako onemogućiti da se vlast koju smo stvorili prometne u Frankensteina koji će uništiti i samu slobodu zbog čije je zaštite uspostavljena?« [M. Friedman (1992:13), *Kapitalizam i sloboda*, Zagreb, Globus - Školska knjiga.]

[9] Ne samo da je država davala potporu privatizaciji kroz menadžerske kredite već je odnedavno Upravni odbor Hrvatskog fonda za privatizaciju donio odluku o izjednačavanju malih i velikih dioničara glede roka otplate, koji je sada i za velike 20 godina. Tu dobro zvuči komentar: »Očito je da niti veliki dioničari nemaju uvijek valjano pokriće za svoje katkad i prevelike privatizacijske apetite. Da imaju čime platiti ono što uporno žele kupiti, nitko njih ne bi častio tako dugim rokom za podmirenje privatizacijskog duga.« [»Zamke naknadne pogodnosti«, u: *Privredni vjesnik*, 02. 06. 1997.]

[10] M. Veber (1976:130-31), *Privreda i društvo*, Beograd, Prosveta.

[11] Thurow ukazuje na dva oblika kapitalizma koji se danas sučeljavaju: 1) *individualistički* (britansko-američki oblik, koji veliča individualizam na putu do uspjeha; cilj mu je maksimiziranje profita, vjeruje u »gospodarstvo potrošača«, stručnost je stvar pojedinca) i 2) *društveni* (japanski i njemački oblik, koji zagovara društvene vrijednosti, poslovne skupine, timski rad, društvenu odgovornost; cilj mu je »strateško osvajanje«; vjeruje u »gospodarstvo proizvođača«; poduzeće se brine za stručnost kadrova). [L. Thurow (1993:28-9), *Glavom o glavu*, Zagreb, Mladost.]

[12] Na tragu M. Webera i Th. Luckmanna, Berger ukazuje na tri razine individualne autonomije: razinu ideja, razinu identiteta i razinu institucija. »Korijeni individualne autonomije u zapadnoj kulturi davno prethode modernom kapitalizmu. Osim toga, taj predmoderni 'individualizam' zapadne kulture uzrokovao je onaj osobiti individualizam koji se povezuje s kapitalizmom.« [P. L. Berger (1995:118-22), *Kapitalistička revolucija*, Zagreb, Naprijed.]

[13] M. Valković (1996:292-3), Pogođenost kršćana moralno-etičkom krizom pri kraju stoljeća, *Bogoslovska smotra*, 2-3/1996, str. 285-317.

[14] Navedena četiri idealna tipa političke ekonomije nalazimo u radu grupe autora: J. Henderson - R. Whitley - G. Lengyel - L. Czaban (1995:82-3), Contention and Confusion in Industrial Transformation: Dilema of State Economic Management, u: E. J. Dittrich, G. Schmidt, R. Whitley (1995.), *Industrial Transformation in Europe - Process and Contexts*, London, SAGE Publications (p. 79-109).

[15] Ch. von Hirschhausen (1995:60-3), From Privatization to Capitalization: Industrial Restructuring in Post-socialist Central and Eastern Europe; u: Dittrich, Schmidt, Whitley (1995.), *Industrial Transformation in Europe - Process and Contexts*, London, SAGE Publications (p. 54-79).

[16] M. Novak će reći: »...gdje nema osobnog upravljanja vlastitim ekonomskim životom - dakle privatnog vlasništva - sloboda je prazan pojam.« [M. Novak (1993:178), *Duh demokratskog kapitalizma*, Zagreb, Globus - Školska knjiga.]

[17] »Tržište je način uspostavljanja 'tržišnog društva' i predstavlja kamen temeljac društvenog razvoja. Tržište je važno zbog dvije osobine. S jedne strane, ono ističe ekonomski interes čovjeka i omogućuje *racionalnu* ekonomsku kalkulaciju. S druge strane, povezano je s *ekonomskom slobodom*. (...) U središtu tog političko ekonomskog čvorišta stoji *slobodni pojedinac*, i ekonomska je teorija to jednostavno objelodanila kao 'metodički individualizam'« (naglasio A. Š.). [M. Glas, B. Kovač, Z. Reić (1991:36), *Ekonomija i politika tržišnog društva*, Ljubljana]

[18] D. Čengić (1995:11), *Manageri i privatizacija*, Zagreb, Alinea. Ovakav je slučaj, ističe Y. Kiss, i u Poljskoj, Mađarskoj, Češkoj i Slovačkoj: »Novi vlasnici, koji su dobili vrijednosnice tijekom tekućeg procesa privatizacije, članovi su stare nomenklature, uključujući i menadžere iz poduzeća u državnom vlasništvu, predstavnike nove političke elite, radničkih savjeta i strance. (...) Ono što se dogodilo do sada pod kapom privatizacije u Istočnoj Europi bila je, u osnovi, znatna preraspodjela vlasništva među članovima preživjele stare i novodolazeće elite.« [Y. Kiss (1993:26), Paradoksi privatizacije u Istočnoj i Srednjoj Europi, *Društvena istraživanja*, Zagreb, Vol. 2, No. 3(1/1993.), str. 3-30.]

[19] Govoreći o socijalnoj strukturi hrvatskog društva danas, J. Županov razlikuje: a) novu političku elitu, b) gospodarsku elitu, c) tehničku i humanističku inteligenciju, d) srednji sloj i e) donji sloj. Upozorava na pojačanu pauperizaciju srednjeg sloja te na degradaciju seljaštva i desubjektivizaciju radništva (oni čine donji sloj). (J. Županov, navedeno djelo, str. 160-63.)

[20] »Građanska kultura na Zapadu, napose u protestantskim društvima, stvorila je tip ličnosti koju izrazito obilježava individualna autonomija i kao vrijednost i kao psihička zbilja.« (P. L. Berger, navedeno djelo, str. 129.)

[21] P. L. Berger, navedeno djelo, str. 133-34.

[22] F. M. Dostojevski (1976:146), *Zločin i kazna*, Sarajevo, Svjetlost.

[23] Ministarstvo privatizacije očekuje da će kuponskom privatizacijom biti obuhvaćeno oko 350 000 osoba. Pravo na besplatne dionice u kuponskoj privatizaciji imaju članovi obitelji poginulih i nestalih branitelja, ratni i mirnodopski vojni invalidi, branitelji koji su bili zatočeni, obitelji poginulih, zatočenih i nestalih civila, civilni zatočenici nakon 17. 08. 1990., civili invalidi Domovinskog rata, nezaposleni koji su prije radili u okupiranim poduzećima, a nisu dobili status prognanika, prognanici-povratnici ako se vraćaju u mjesto svoga prebivališta i bivši politički zatvorenici. (prema *Privredni vjesnik* od 09.06.1997.)

[24] »Radi ocjene tekućeg procesa privatizacije važno je uzeti u obzir da je privatizacija još uvijek više političko nego ekonomsko pitanje. Prije svega, ona je važno sredstvo političkog legitimiteta za novoizabrane, krhke vlade Istočne i Srednje Europe. Tim putem one mogu pokazati svojem izbornom tijelu, kao i međunarodnoj javnosti, koliko su radikalno različite od svojih prethodnika. (...) Privatizacija se, također, koristi kao sredstvo obrane posebnih interesa određenih grupa za pritisak unutar političke elite. Odluke o metodama i institucijama često se donose na osnovi trenutnih političkih konstelacija, a ne na kriterijima privredne racionalnosti i opće dobrobiti.« [Y. Kiss (1993:19-20), Paradoksi privatizacije u Istočnoj i Srednjoj Europi, *Društvena istraživanja*, Vol. 2, No. 3 (1/1993.), str. 3-30.]

[25] P. Drucker (1992:125), *Nova zbilja*, Zagreb, Novi Liber.

[26] D. Čengić smatra za poduzetnika i poduzetništvo bitnim »...disciplinu i odgovornost za poduzete korake. Shvatimo li poduzetništvo kao proces, tada onaj tko ulazi u neki pothvat/projekt mora biti spreman da: 1) identificira poslovnu politiku; 2) strukturira posao; 3) prikupi resurse; 4) započne posao (business); 5) dohvati (planiranu) vrijednost!« (D. Čengić, navedeno djelo, str. 107.)

[27] Na Drugom vatikanskom koncilu Crkva daje značajno mjesto ekonomsko-socijalnoj problematici među drugim gorućim problemima našeg vremena. Na tragu socijalnih enciklika od Lava XIII. (*Rerum novarum*, 1891.) Koncil zagovara privatno vlasništvo i njegovu opću upotrebu te solidarnost u zajednici. Zalaže se za investicije koje će donijeti korist kako pojedincu tako i čitavoj zajednici, kako sadašnjem naraštaju tako i budućim naraštajima (*Gaudium et spes*, čl. 70). »Crkva priznaje pravednu funkciju *profita* kao pokazatelja dobrog poslovanja tvrtke« (*Centesimus annus*, čl.35), prihvaća *kapitalizam* kao »...ekonomski sustav koji priznaje temeljnu i pozitivnu ulogu poduzetništva, tržišta, privatnog vlasništva i, dosljedno, odgovornosti za sredstva proizvodnje, slobodnog ljudskog stvaralaštva na sektoru ekonomije ...« (CA, čl. 42). *Poduzeće* Crkva shvaća ne samo kao »društvo kapitala« već i kao »društvo osoba«, a osoba se potvrđuje svojom inteligencijom i svojom slobodom (CA, čl. 43).

[28] J. Benda (1997:51-2), *Izdaja intelektualaca*, Zagreb, Politička kultura. Ne prihvaćajući moral koji zagovaraju moderni intelektualci, Benda osuđuje život na račun prirode: »Rekao sam da moderni intelektualci uče čovjeka da su njegove težnje moralne ako su usmjerene na osiguravanje njegova opstanka na račun sredine koja mu ga osporava. Napose, uče ga da je njegova vrsta izabrana po tome što je znala potvrditi svoje biće na račun svijeta koji ga okružuje. (...) Nekadašnji je moral učio čovjeka da je onoliko dobar koliko se prilagodio svijetu; moderni ga moral upozorava da je onoliko dobar koliko se suprotstavio svijetu...« (str. 127).

Aktualnost Bendinih riječi potvrđuje Al Gore ocrtavajući političku etiku našeg vremena: »Zgrabi dok možeš, zaboravi na budućnost.« Pogubnost je ovakve etike dvostruka - i za prirodu i za društvo. Stoga je urgentno: »... program ekološkog pokreta i program demokratskog pokreta moraju se ispreplesti. Budućnost civilizacije ovisi o našoj skrbi za okoliš i - isto toliko bitno - o skrbi za slobodu.« [Al Gore (1994:137, 143), *Zemlja u ravnoteži*, Zagreb, Mladost.]

[29] Vidjeti članak I. Cifrića (1995:247-253), Sociologija u novom socijalnom kontekstu, *Društvena istraživanja*, Zagreb, Vol. 4, No. 16-17(2-3/1995.), str. 241-264.

[30] P. L. Berger (1995:100), navedeno djelo.

LITERATURA

Benda, Julien (1997), *Izdaja intelektualaca*, Zagreb, Politička kultura.

Berger, Peter L. (1995), *Kapitalistička revolucija*, Zagreb, Naprijed.

Cifrić, Ivan (1995), Sociologija u novom socijalnom kontekstu, *Društvena istraživanja*, Zagreb, Vol. 4, No. 16-17 (4/1995.), str. 241-264.

Čengić, Drago (1995), *Manageri i privatizacija*, Zagreb, Alinea.

Dostojevski, F. M. (1976), *Zločin i kazna*, Sarajevo, Svjetlost.

Drucker, Peter (1992), *Nova zbilja*, Zagreb, Novi Liber.

Fanuko, Nenad (1992), Dediferencijacija i rat, u: Čaldarević, Mesić, Štulhofer (1992), *Sociologija i rat*, Zagreb.

Friedman, Milton (1992), *Kapitalizam i sloboda*, Zagreb, Globus - Školska knjiga.

Fukuyama, Francis (1994), *Kraj povijesti i posljednji čovjek*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.

Gaudium et spes - Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu (1986) u: *Drugi vatikanski koncil - Dokumenti*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost.

Glas, M., Kovač, B., Reić, Z. (1991), *Ekonomija i politika tržišnog društva*, Ljubljana.

Gore, Al (1994), *Zemlja u ravnoteži*, Zagreb, Mladost.

Henderson, Jeffrey (1993), Against the economic orthodoxy: on the making of the East Asian miracle, *Economy and Society*, Vol. 22, No. 2, p. 200-217.

Henderson, J., Whitley, R., Lengyel, G., Czaban, L (1995), Contention and Confusion in Industrial Transformation: Dilemmas of State Economic Management, u: E. J. Dittrich, G. Schmidt, R Whitley (1995), *Industrial Transformation in Europe*, London, SAGE Publications, p. 79-109.

Hirschausen, Christian (1995), From Privatization to Capitalization: Industrial Restructuring in Post- socialist Central and Eastern Europe, u: Dittrich, Schmidt, Whitley (1995), *Industrial Transformation in Europe*, London, SAGE Publications, p. 54-79.

Ivan Pavao II (1991), *Centesimus annus*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost.

Kiss, Yudit (1993), Paradoksi privatizacije u Istočnoj i Srednjoj Europi, *Društvena istraživanja*, Zagreb, Vol. 2, No. 3(1/1993.) str. 3-30.

Lav XIII (1991), Rerum novarum, u: *Sto godina katoličkog socijalnog nauka* (1991), Zagreb, Kršćanska sadašnjost.

Novak, Michael (1993), *Duh demokratskog kapitalizma*, Zagreb Globus - Školska knjiga.

Pusić, Vesna (1992), *Vladaoci i upravljači*, Zagreb, Novi Liber.

Thurow, Lester (1993), *Glavom o glavu*, Zagreb, Mladost

Valković, Marijan (1996), Pogođenost kršćana moralno-etičkom krizom pri kraju stoljeća, *Bogoslovska smotra*, Zagreb, Vol. 66, No. 2-3, str. 285-317.

Veber, Maks (1976), *Privreda i društvo*, Beograd, Prosveta.

Županov, Josip (1995), *Poslije potopa*, Zagreb, Nakladni zavod Globus.